

Байсубанов У.К.

РЕСПУБЛИКАБЫЗДА МОДЕЛ ЖАНА МОДЕЛДӨӨ, СУБСТАНЦИЯ ЖАНА АКЦИДЕНЦИЯ ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН ИЛИМИЙ ИЗИЛДЕНИШ НЕГИЗДЕРИ

Байсубанов У.К.

ИСТОРИКО – ЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИЙ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ: МОДЕЛЬ И МОДЕЛИРОВАНИЕ, СУБСТАНЦИЯ И АКЦИДЕНЦИЯ В УЧЕНИЯХ ВОСТОЧНЫХ ПЕРИПАТЕТИКОВ

U.K. Baisubanov

HISTORIC AND LOGICAL ANALYSIS OF THE CATEGORY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN KYRGYZSTAN: MODEL AND MODELING, SUBSTANCE AND ACCIDENCE IN WORKS OF ORIENTAL PERIPATETICS

УДК: 37.012.1 (575.2)

Кыргызстанда эпистемологиянын негизги категориялары болгон модел жана моделдөө, субстанция жана акциденция түшүнүктөрү философия илимдеринин доктору, К. Сариеванын жана жаш окумуштуу – философу З.Алымкуловдун эмгектеринде дыкаттык менен илимий негизде талдоого алынып изилденген.

Негизги сөздөр: *модел, моделдөө, субстанция, акциденция, диалектика, логика, генезис, таанып билүү, рефлексиялоо, тааным теориясы, түздөн – түз, объект, субъект.*

Перспективы развития общества и науки в первую очередь зависят от определения принципов философии, а конкретнее от исследования основных категорий научного познания. В исследовании категорий модель и моделирование, субстанция и акциденция внесли свой вклад ученые – философы Кыргызстана: доктор философских наук Сариева К.С., кандидат философских наук Алымкулов З.А.

Ключевые слова: *модель, моделирование, субстанция, акциденция, диалектика, логика, генезис, познание, рефлексия, теория познания, непосредственное, объект, субъект.*

The perspectives of the development of society and science primarily depend on defining the principles of philosophy, on basic categories of scientific knowledge, in particular. Scientists like Doctor of Philosophy Sarieva K.S., PhD in philosophy sciences Aлымkulova Z.A. contributed a lot to the research of the model and modeling, substance and accident categories.

Key words: *model, modeling, substance, accident, dialectics, logics, genesis, knowledge, reflection, theory of cognition, direct, object, subject.*

Эпистемологиянын негизги, фундаменталдуу категорияларын философиялык жактан рефлексиялоо, дүйнөнүн адекваттуу картинасын түзүүдө, таанып билүүчүлүк жана методологиялык жактан зор мааниге ээ болот. Ушул жагдайдан алганда, Кыргызстандык окумуштуулар алгылыктуу эмгектерди жаратып, “модел” жана “моделдөө”, “субстанция” жана “акциденция” деген өңдүү диалектикалык-логикалык маселелерди изилдеп, өздөрүн жалпы тааным теориясында беделдүү окумуштуулар катары көрсөтө алышты.

Философия илимдеринин доктору К. Сариеванын эмгектеринде [1] «модел» жана «моделдөө»

түшүнүктөрүнүн жаралышы, орто кылымдагы араб мусулман философиясындагы математикалык түшүнүктөрдүн генезиси жана эволюциясы ачылып берилет. Иликтөөдө философ «модел» түшүнүгү алгач пайда болгондо эле, учурдагыдай денгээлде болбостон, «алгачкы моделдер адамдардын эң жөнөкөй өндүрүш ишмердигинен келип чыккан коомдук - өндүрүштүк турмушунун баскычтарына ылайык, эмгек предметтерине, алардын касиеттерине, окшоштук катыштарына негизделип алынгандыгын» [1,7] белгилейт. Окумуштуу К. Сариева «модел» түшүнүгүнүн генезиси «адамдардын эң жөнөкөй өндүрүш ишмердиги» жана тарыхый өнүгүүнүн ар кандай эле этаптарындагы «эмгек предметтерине, алардын касиеттерине, окшоштук катыштарынын негизинде алынгандыгын», тактап айтканда, бул түшүнүк предметтик ишмердик принцибинин негизинде жаралгандыгын көрсөтөт. Анын оюна ылайык, «модель» түшүнүгү изилденип жаткан объект менен изилдөөчү субъектин ортосундагы «ортомчу» (опосредованное) катары көрүнөт. Башкача айтканда, изилдөө процессинде объект менен субъект түздөн-түз байланышпастан, «ортомчу» объектин» же «моделдин» жардамы менен байланышат. Мында объект менен субъектин ортосунда түздөн-түз байланыш болбогондуктан, изилдөөчү «модель» менен тыгыз байланышта болот. Автор ушул жерде «модел» деген түшүнүктү изилдөө объекти менен изилдөөчү субъектин ортосундагы шарттуулукту туюнкан түшүнүк катары маани жүктөйт. Биздин оюбузча, мына ушул маани «модел» түшүнүгүнө категориялык мазмун берип турат.

Ал эми окумуштуу «моделдөө» деген түшүнүккө төмөнкүчө аныктама берет: «Илимий изилдөөнүн кызыкчылыгына жараша, таануу процесси убактысынча изилдөө объектисинен четтеп, анын ордуна көзөмөлдөөгө алынган көмөкчү объект – аналогдун жардамы менен илимий чыгармачылыктын тажрыйбасын жалпылоо моделдөө деп аталып, философиялык – методологиялык рефлексияда моделди колдонууга таянган өтө манилүү тааным методуна айланган» [1,7]. Жогорку аныктамадан көрүнүп тургандай, моделдештирүү - бул изилдөөчүнү кызыктырган объекттин белгилүү бир касиет –

жактарын алмаштыра алган, оригиналдын көчүрмөсүн түзүү жолу менен объекти окуп - үйрөнүү жолу. Мында объекттин объект – аналогу же түп нусканын көчүрмөсү кандайча түзүлөрү биздеги илимий кызыгууну жаратат. Анткени, бул жерде «аналог» деген түшүнүк объекттердин окшоштугуна таянуу менен, башка бир объекттин белгилерин аныктоочу ойлоо ыкмасы, б.а., эки жактуу процесс катары эмес, «объекттин объект - аналогу» тактап айтканда, утурумдук бир жактуу процесс катары көрүнөт.

Автор «модел» түшүнүгүнүн этимологиясы тууралуу мындайча жазат: «Түпкүлүгүндө латындын «мобулус» сөзүнүн келип, «өлчөм», «чен», «үлгү», «норма» [2,41] дегенди түшүндүргөн «модел» термини илимий рефлексияга жыйырманчы кылымдын 20-30 – жылдардан баштап кирген» [1,8]. Эмгектин ар бир бетинде автор «модел» деген түшүнүктүн маанисин тереңдетип олтурат. Автор латындын «мобулус» сөзүнүн келип, «өлчөм», «чен», «үлгү», «норма» дегенди түшүндүрөт» деп жазуу менен, «модел» деген түшүнүккө «объекттердин кандайдыр бир окшош касиеттерине жана жактарына карап салыштыруу» деген мааниси, б.а. өлчөмдүн аныктамасын кошот.

Биздин оюбузча, «модел» түшүнүгүнүн мааниси - мындан да кеңири. Анткени ал «чен-өлчөм» катары «чендин» (мера) аныктамасын эле өз кучагына албастан, ошол чендин дефинициясынагы «салыштыруу» деген түшүнүктү да өз ичине камтыйт, тактап айтканда, модел – бул салыштыруу катары «болмуштагы предметтердин жана кубулуштардын айырмаларын жана окшоштуктарын тактоо» [3,129]. Бирок бул түшүнүктө салыштыруу жогоркудай эле бир тараптуу салыштыруу катары, б.а., оригинал менен анын көчүрмөсүнүн ортосундагы салыштыруу катары катышат.

Жогоруда белгиленгендей, автор ар бир абзацта «модел» түшүнүгүнүн жаңы аспектилери аркылуу сөз козгоп, анын мазмунун тереңдетип олтурат: «Алгачкы сфералык моделдерди адамдар өздөрүн курчап турган социалдык чөйрөдөгү түшүнүктөрдү предметтик ишкердик принцибинде түздөн-түз кездешкен предметтерди жана кубулуштарды чагылдырган образдарга жалпылоодон синтездешкен» [1,9].

Автор жогоркуларды жазуу менен, «модел» түшүнүгү өзү менен бирге «синтез», «салыштыруу», «чен - өлчөм» деген түшүнүктөрдү эле алып жүрбөстөн, «жалпылоо» деген түшүнүктү да кошо алып жүрөрүн көрсөтөт. Бул учурда «модел» түшүнүгүнө автор камтыган жалпылоо түшүнүгүнүн мазмуну, бул түшүнүктүн толук маанисинен же аныктамасынан айрмаланып турат. Анткени автордун жазганына ылайык, «модел» түшүнүгүндөгү жалпылоо «бир түргө гана таандык предметтердин аларды башка түрлөрдөн өзгөчөлөнтүп турган, ойлом аркылуу алардан кандайдыр бир жалпы айырмалоочу касиеттери жана мындай тыянак, ошол түргө таандык предметтердин ар бирине тиешелүү болбостон, бир гана предмет менен анын анало-

гунун ортосунда турган «моделге» гана таандык салыштыруу болуп саналат. Бул жерде да, «жалпылоо» «салыштыруу», «чен-өлчөм» сыяктуу эле, жалпылоонун толук маанисине салыштырмалуу, бир жактуу, ал эми өз алдынча алганда үч жактуу процесс катары көрүнөт. Анткени, бул учурда «модел» түшүнүгү изилдөөчү субъект менен изилденүүчү объекттин ортосундагы каражат катары колдонулат. Бирок «модел» түшүнүгү биринчиден, изилдөөчү субъект объектеги өзүн кызыктырган жактарын тандап алып, ага киргизгендиги үчүн, субъект менен тыгыз катышта болсо, экинчиден, түп нусканын көчүрмөсү болгону үчүн, объект менен тыгыз байланышта болот. Ошол себептүү, ал бирбеткей жалпылоо экендигине карабай, үч жактуу процесс катары көрүнүп, бир эле мезгилде субъекттин изилдөөчүлүк иш-аракетин, объекттин субъект үчүн маанилүү жактарын камтып, өзү үчүнчү тарап катары эки беткей байланышып турат.

Ал эми автордун «алгачкы ... моделдерди адамдар өздөрүн курчап турган социалдык чөйрөдөгү түшүнүктөрдү ... түздөн-түз кездешкен предметтерди жана кубулуштарды чагылдырган образдарга жалпылоодон синтездешкен» деген оюу тууралуу да көп нерселерди айтууга болот. Анткени, мында чагылуу процесси түшүнүктөргө эле таандык болбостон, көркөм образдарга да таандык болгондугу тууралуу ой жатат. Бул жерде «модел» түшүнүгүндөгү образдардан түшүнүктөргө өтүү процесси купуя сыр катары камтылган. Себеби, адамзат өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарында, адамдар дүйнө объектилери тууралуу так түшүнүктөргө жете электиктен, аларды бири-биринен али ажырай элек элес – образдар аркылуу тааныган жана байыркылардын бул элес – образдарында да, анын туташ экендигине карабай, кайсы бир деңгээлде чагылуу процессинин болгону автор тарабынан Байыркы Кытай, Индия, Грек мифтеринин мисалында ишенимдүү ачып бере алган. Ошону менен катар эле, автор «модель» түшүнүгү жогоруда аталып кеткен компоненттеринен башка анын тутумунда «билим» деген түшүнүк да бардыгы тууралуу мындайча жазат: «Модел деп таанунун пайда болушун жана калыптанышын, өнүгүшүн тарыхый аспектен кароо, «модел» түшүнүгү субъекттин узак убакыттагы объективдүү дүйнө, анын предметтери жөнүндө билимдерин менен ойлом ишмердигин жалпы элестөөлөрдөн, сырткы окшоштуктардан синтезделген натыйжасы экендигин көрсөтөт» [1,11-12]. Жогорудагы ойдон көрүнүп тургандай, «модел» түшүнүгүнүн структуралык компонентине «билим», «элестөө» деген түшүнүктөр да кирет. Анткени, бул учурда «модел» түшүнүгү ток этер жерин айтканда, «билим менен элестин синтези» катары көрүнөт.

Философ – окумуштуу К. Сариева өз эмгегинде байыркы мезгилден тартып, ушул күнгө чейинки тарыхына токтолуу менен, «модел» түшүнүгүнүн мазмунун хронологиялык принципте байытып: «Байыркы мезгилдеги адамдар курчап турган реалдуулукта предметтерди, кубулуштарды эмпирика-

лык деңгээлде байкоодон, салыштыруудан, турмуштук тажрыйбадан алган билимдерине таянып, объектинин формасынын аналогун тааным каражаты катары колдонсо, кийинчерээк функцияларды, кубулуштарды, процесстерди моделдөөгө өттү» [1,9] деп жазат. Жогорку ой аркылуу «модел» түшүнүгүнө «турмуштук тажрыйба», «байкоо» «окшошгук» деген түшүнүктөр анын структуралык компоненттери катары аныкталат. Жакшылап байкаган адамга ушул жерде «модел» түшүнүгүнүн формадан мазмунга, билимден, эмпирикадан (илимге чейинки билим маанисиндеги) теорияга карай өсүү процессинин өзөгү жатат. Биринчиден, бул учурда «модел» түшүнүгү кийинчерээк илимий изилдөөнүн жалпы илимий методдорунун эмпирикалык деңгээлине кирген: байкоо, баяндоо, өлчөө, салыштыруу өндүү илимий методдордун алгачкы белгилерин өзүнө кабылдай баштайт. Экинчиден, «модел» түшүнүгү алгач предметтердин формасынын аналогу, башкача айтканда форма катары гана колдонулса, «кийинчирек функцияларды, кубулуштарды, процесстерди моделдөө» катары формадан мазмунга, сырткылыктан ичкиликке өтө баштаган. Биздин пикирибизде, “модел” түшүнүгү бара-бара болмуштун объективдүү кубулуштарын изилдөөчүлүк максатка ылайык кабылдоо, объекттер тууралуу илимдерди табигый жана жасалма тилдин (моделдин) жардамы менен белгилөө, объекти кандайдыр бир окшош жактарына карап салыштыруу өндүү усулдук белгилерге ээ болуп, моделдөө методу катары калыптана баштаган. Бул эмгекте автор «модел» жана «моделдөө» түшүнүктөрүнүн пайда болгон мезгилден тартып, ушул кезге чейинки эволюциясын ар кандай мисалдардын, илимий жоболордун пайдубалында ишенимдүү ачып бере алган.

Жыйынтыктап айтканда, автор эмгегинде «модел» деген түшүнүк өз ичине бир эле мезгилде «жалпылоо», «синтез», «салыштыруу», «чен-өлчөм», «байкоо» өндүү илимий методдордун белгилерин, форма жана мазмун, ичкилик жана сырткылык өндүү илимий принциптерге мүнөздүү айрым белгилерди, «эмпирикалык билим», «турмуштук тажрыйба», «үлгү», «образ», «элес» өндүү түшүнүктөрдү өз ичине камтыган, баарын камтыгыч, жалпылагыч метод катары иликтеп чыккан. Эмгек автордун узак жылдар бою таанып билүү теориясы жаатындагы изденүүлөрүнүн жемиши болуу менен, республикабыздагы профессионалдык философиянын өнүгүшүндө жаралып жаткан жаңы багыттардын бир катары, улуттук философиянын тарыхынан татыктуу ордун таба турган эмгектердин бири болуп саналат.

Окумуштуу З. Алымкулов өз алдына араб – фарси философиясындагы маңыз жана кубулуш категорияларынын логика – гносеологиялык табиятын тарыхый - философиялык жактан талдоону максат катары коюп, коюлган максатка ылайык, төмөнкүдөй милдеттерди чечүүнү көздөгөн: категория тарыхында субстанция жана акциденциянын өнүгүш логикасын, философиялык-методологиялык изилдөө принциптерин аныктоо; антикалык филосо-

фиянын традициялары, исламга чейинки маданият менен исламдык диний идеялардын синтезинде чагылдырылган араб – мусулман философиясынын өзгөчөлүгүн көрсөтүү; чыгыш перипатетизминдеги субстанция жана акциденция категорияларынын идеялык-теориялык булактарын жана өбөлгөлөрүн аныктоо; «Фалсафа» философиялык окуусунун негизинде субстанция жана акциденция категорияларынын концептуалдык мазмунун талдоо; орто кылым ойчулдарынын категориялык имаратынын контекстиндеги маңыз жана кубулуш категорияларынын статусун аныктоо; Аристотелдин жолун жолдоочулардын (Ал – Кинди, Ал – Фараби, Ибн – Сина, Ибн – Рушд) философиялык концепцияларындагы маңыз менен кубулуштун диалектикасын ачып көрсөтүү. Илимий иштин жаңычылдыгы советтик жана постсоветтик философия тарыхында маңыз жана кубулуш категорияларынын концепцияларына диалектика – логикалык жактан мүнөздөмө берүүгө жасалган аракет менен түшүндүрүлөт. Диссертациялык иликтөөнүн натыйжасында, автор төмөнкүдөй жыйынтык – натыйжаларга жеткен: евроцентризм принцибинин бир жактуулугу жана анын илимий жактан негизсиздиги аныкталган; «Фалсафа» теориялык моделинин логика – гносеологиялык өзгөчөлүктөрү ачылып көрсөтүлгөн; иштеп чыккан ойчулдардын илимий аракетинге ылайык, жалпы дүйнөкараштык проблемалардагы чечүүнүн динден ажырым турган (светский) вариант катары, «Фалсафанын» теологиядан болгон айырмачылыгы ачылып берилген; «Фалсафанын» болмуш концепциясынын теологиялык интерпретациясынан болгон айырмачылыгы такталып аныкталат ж. б.

Эмгектин «Онтология субстанции и акциденции» деп аталган биринчи главасында, исламга чейинки маданий традициялардын, антикалык философиялык концепциялардын, жана исламдык диний окуулардын чыгармачыл синтезинин натыйжасында пайда болгон, «Фалсафанын» тарыхый ролу талданат. Окумуштуу үчүн араб – мусулман философиясынын дүйнөлүк философиядан алган ордун аныктоого мүмкүндүк бере турган, жалпы адамзаттык философияга өз таасирин эле тийгизбестен, алардын жалпы адамзаттык чен - өлчөм катары, башка цивилизациялар менен биргеликте өнүккөн социалдык-маданий ролун да аныктаган орто кылымдагы араб – мусулман философиясын мусулман цивилизациясынын жалпы парадигмаларынын тутумунда карайт. Ушул парадигмалардын маңызы баарынан мурда бирдиктүү араб тилдүү маданият жана цивилизациянын чегинде калыптангандыгы менен түшүндүрүлөт. Автордун оюна ылайык, «Фалсафанын» келип чыгуусунун дагы бир негизги шарты болуп, диний – мистикалык жана диний - философиялык багыт эсептелет. Анткени ислам дининин калыптануусу анын негизги идеяларынын ачык эместиги, көп түрдүүлүгү жана теологиялык проблемалардын жаралуусун андоо менен коштолуп олтурган.

Диссертациялык иштин «Логико – гносеологическая природа субстанции и акциденции» деп аталган экинчи главасында, Аристотелдин окуусунан башат алган жана «Фалсафанын» негизги бир өзгөчөлүгү болуп саналган, аны теологиядан айырмалап турган, нака философиялык концепциясы анализденет. Автордук ойго ылайык, аталган мезгилдин ойчулдары акциденциянын табиятын эле иликтешпестен, ага мүнөздүү өзгөчүлүктөрдү ачып көрсөтө алышкан. Автор эмгегинде өзү изилдеп жаткан категориялар боюнча «Фалсафанын» идеяларынын жыйынтыктары тууралуу төмөнкүчө жазат: «Субстанция – основа, которая существует неизбежно, постоянно и выражает внутренние, существенные, устойчивые и повторяющиеся отношения предметов. Ей характерна однопорядковость, однозначность, она только такая, а не иная. Акциденция же – вещь, явление, которая происходит так или иначе, не всегда, редко, ибо она обусловлена внешними, несущественными причинами и возникает преимущественно в пересечении различных событий. Она в отличие от субстанции не ожидаема и неоднозначна» [4,16]. Араб ойчулдарынын оюна ылайык, субстанция туруктуу, дайыма боло турган жана предметтердин ортосундагы үзгүлтүксүз кайталанып туруучу, маңыздык, имманенттик белгиси туюнтуп, ага жалпы маанилүүлүк, жалпы тартип мүнөздүү. Ал эми акциденция болсо, туруксуз, оомал – төкмөл кубулуш. Анткени ал ар кандай эле кубулуштардын кесилишинде пайда болуп, сырткы, үстүрт нерселер менен шартталат. «Маңызга жетпей «билем» деп айтыш мүмкүн эмес. Ал эми маңыз көрүнөт, кубулат (сущность является)» [5,55]. Окумуштуу диссертациялык ишинде орто кылымда араб ойчулдары субстанцияны түшүндүрүүдө маңыз «нерсенин өзүнө гана тиешелүү, аны башка нерселерден айырмалаган табиятын абалын» [5,55] аныктаган касиеттердин жыйындысы экендигин түшүнүүгө өтө жакын келип калганын аныктай алган. Субстанциянын «көрүнүшү, болушу, жашаш жолу, ыгы, кубулуш деп аталат (явление это явление сущности)» [5,55]. Автор орто кылымдагы араб ойчулдары «кубулуш тышкы,

үстүрт, оомал – төкмөл нерсе катары, ал эми маңыз ички, терең башкы нерсе катары бааланганын» [5,55] автордун жеткен ийгиликтеринин бири катары бөлүп көрсөтүүгө болот. Окумуштуу З.А. Алымкуловдун диссертациялык иши философиядагы таталл маселелердин бири болуп саналаган, диалектиканын субстанция жана акциденция аттуу жуп категориясына тарыхый-философиялык жактан текши талданган эмгектердин бири болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, белгилүү окумуштуу – философ К.Сариеванын илимий эмгегинде [1] модел жана моделдөө түшүнүктөрүнүн жаралышы, тарыхый өнүгүүнүн ар кандай этаптарындагы жашоо формасы, касиеттери, окшоштук катыштарынын негиздери жана азыркы илимий тааным теориясындагы алган орду жогорку илимий негизде ачылып берилген. Ал эми эпистемология проблемаларын изилдөөдө жаш окумуштуу, философия илимдеринин кандидаты З.Алымкуловдун диссертациялык ишинде субстанция жана акциденция диалектикалык категорияларын орто кылымдагы араб - мусулман философторунун ойлорунун контекстинде философиядагы татаал маселелердин бири болуп саналган, диалектиканын субстанция жана акциденция аттуу жуп категориясына тарыхый - философиялык жактан текши талдоого алып чагылдырычуулук милдеттерин аныктаган.

Адабияттар:

1. Сариева К. Модель жана тааным (логико – гносеологиялык анализ). – Б., 2005; Орто кылымдагы мусулман философиясындагы математикалык асыл – нарктардын динамикасы./ Китепте: Ислам жана мезгил. – Б., 2002. 93 – 107-беттер.
2. Мынжасаров А. Ж. Роль геометрического образа в физическом познании.– Алма-Ата. Наука 1976.– С. 41.
3. Кондаков Н. И. Логика. Издательство Академия наук СССР. – М., 1954. – С. 129.
4. Алымкулов З.А. Субстанция и акциденция в метафизике восточного перипатетизма. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. Философ. наук – Б., 2005. – С. 16.
5. Бокосов Ж. Философия. Окума. -Жалал – Абад, 2002. 55-бет.

Рецензент: д.филос.н., профессор Орозалиев Э.С.